

ZENKLAS IR JO REIKŠMĖ ŽODYJE

K. RICKEVICIŪTE

Kalbos analizės problema filosofijoje nėra nauja. Kiekviena pažinimo sritis būtinai siejasi su kalba, todėl daugelis filosofinių krypčių jau nuo seno domėjosi kalbos, pažinimo teorijos ir logikos santykio problemomis. Taigi šiuolaikinė loginė kalbos analizė prioriteto čia neturi. Ji tik tęsia savo pirmtakų pradėtąjį darbą, atsižvelgdama į naujus laiko ir mokslo reikalavimus.

Šių laikų loginei kalbos analizei lemiamą reikšmę turėjo būtinumas išspręsti kai kurias matematikos problemas. Todėl šis mokymas iš pradžių ir nagrinėjo tik matematikos kalbą. Vėliau, ėmus jo principus taikyti ir kitoms kalbos rūšims, loginės analizės rezultatai įgavo bendrą filosofinę reikšmę, ir loginė kalbos analizė daugeliui filosofų tapo pagrindiniu tyrimo objektu. Turint galvoje, kad dauguma tų filosofų yra nemarksistai, ypač svarbu parodyti, kaip loginę kalbos analizę vertina marksizmas, kokią vietą ši problema užima marksistinėje pažinimo teorijoje.

Kalba turi ne vieną, bet kelias funkcijas ir todėl ji gali būti analizuojama keliais aspektais. Siame straipsnyje bus sustota prie kalbos semantinės analizės, nagrinėjant santykius tarp kalbos ženklų ir to, kas tais ženklais pažymima. Straipsnyje nepretenduojama atsakyti į visus šią problemą liečiančius klausimus. Jame analizuojami tik natūralios kalbos žodis ir jo reikšmė, o specialių ir dirbtinių kalbų sistemos liečiamos tik tiek, kiek jų nagrinėjimas padeda parodyti natūralios kalbos svarbą pažinimui. Paliekamas nuošalyje ir pragmatinis bei sintaksinis kalbos analizės aspektai, kurių reikšmė pažinimo teorijai taip pat yra neabejotina.

Nagrinėjant pasirinktą problemą, vadovaujamosi tuo, kad kalba yra minties išreiškimo priemonė, susijusi su sąmone. Visuomenėje gyvenantį žmogų kolektyvinis darbas vertė bendrauti su kitais. Pagrindinė bendravimo priemonė yra kalba. Ji suteikia mintims objektyvią, suvokiamą formą, kuria žmogus jas išlaiko bei perduoda kitiems ir, apibendrindamas praktikos rezultatus, formuoja naujas. Praktiškai veikdamas, žmogus išmoksta daugybėje jį supančių reiškinių išskirti ir nustatyti tai, kas tuos reiškinius jungia, kas jiems yra bendra. Ta bendrybė užfiksuojama žmogaus sąmonėje ir perduodama kitiems kalba. Taigi žmogaus žinios, atsiradusios iš praktinės veiklos, per kalbą pasidaro prieinamos visiems. Kalbos forma jos keliauja iš kartos į kartą ir, apimdamos vis naujus patyrimo rezultatus, gausėja ir auga. Jaunoji karta per kalbą perima savo protėvių įgytas žinias, įsisavina tai, ką jos protėviai yra pasiekę, kovodami su gamta. Vadinasi, praktinė veikla, mąstymas ir kalba yra dialektiškai susiję reiškiniai, kurie cikliška kartoja per visą žmonijos istoriją.

Kiekvienas tų begalinių ciklų perima ankstesnes žinias, prijungia prie jų naujus duomenis ir taip palaipsniui kopiją vis aukštesn. Taigi „iš pradžių darbas, o paskui ir kartu su juo kalba buvo du svarbiausieji veiksniai, kurių įtakoje beždžionės smegenys galėjo palaipsniui pavirsti žmogaus smegenimis. . .“¹ Darbas ir kalba taip pat sąlygoja tolesnį žmogaus vystymąsi, jo intelektualinį lygį; mąstymas ir kalba visada reiškiasi kaip dialektinė turinio ir formos vienovė. Marksistinis mąstymo ir kalbos dialektinio vieningumo supratimas turi lemiamą reikšmę, sprendžiant įvairių kalbos rūšių vaidmenį pažinime.

Marksistiškai vertinant kalbos loginės analizės mokslą, neabejojama jo reikšme pažinimui, tačiau pažinimo teorija toli gražu nėra vien kalbos analizė. Marksistinis požiūris į šį klausimą yra nesuderinamas su neopozityvistiniu. Šiandien negalima ginčyti, kad neopozityvistai, sprenddami daugelį kalbos loginės analizės problemų, yra priėję kai kurias labai vertingas mokslui išvadas. Todėl būtų neteisinga atmesti visa, ką jie yra pasiekę. Tačiau, kita vertus, pripažįstant jų indėlį į mokslą kai kuriais pažinimo teorijos klausimais, reikia marksistiškai įvertinti jų mokymą iš viso. Neopozityvizmas stengiasi į loginę kalbos analizę susprausti ne tik pažinimo teoriją, bet ir visą filosofiją. L. Vitgenšteinas, teigdamas, kad „visa filosofija yra „kalbos kritika“², faktiškai loginę kalbos analizę laiko vieninteliu filosofijos objektu. Šį L. Vitgenšteino teiginį taip pat atitinka R. Karnapo reikalavimas sukurti naują mokslinį filosofijos metodą, kurį trumpai galima būtų apibūdinti kaip loginę sakinių ir sąvokų analizę empiriniuose moksluose. Jis sako, kad „užsiiminėti filosofija reiškia ne ką kita, kaip logine analize aiškinti mokslo sąvokas ir sakinius. . .“³ Pagaliau pati kalba čia atitraukiama nuo jos objektyvaus turinio, kuriame atsispindi žmogų supantis pasaulis. Neopozityvistas kalbą laiko tam tikru ženklų sutvarkymu, priklausančiu tik nuo atskirų subjektų konvencijos. Čia kalba nėra pasaulio atsispindėjimo priemonė; atvirkščiai, pasaulis čia konstruojamas pagal pažįstančiojo subjekto kalbos galimybes. Sakydamas, kad „mano kalbos ribos reiškia mano pasaulio ribas“⁴, L. Vitgenšteinas atskleidžia savo filosofijos esmę. Nors atskiri neopozityvizmo atstovai, sprenddami kalbos loginės analizės klausimus, juos įvairiai modifikavo ir savaip interpretavo, tačiau pradinis jų filosofijos taškas ir bendras filosofinės problematikos supratimas liko artimas L. Vitgenšteino koncepcijai. Šiuo požiūriu marksistinis kalbos supratimas iš esmės skiriasi nuo neopozityvistinio.

* * *

Sprendžiant kalbos semantinės analizės problemą, visų pirma reikėtų nurodyti loginės kalbos termino ribas. Kalba apskritai vadiname žmonių bendravimo priemone, kuria vieno žmogaus mintys fiksuojamos ir perduodamos kitam jautimiškai suvokiama forma. Todėl „kalbos“ terminu išreiškiamos sąvokos designatai yra ne tik natūrali kalba, bet ir įvairios kitos ženklų sistemos. Kalbos požymis yra tas, kad jos sistemos ženklai turi atitinkamų situacijų apsprendžiamą reikšmę, kurią tam tikra žmonių grupė vienodai supranta. Kitaip tariant, kalboje ženklai sąmoningai vartojami minčiai pažymėti. Šia prasme kalbos funkciją atlieka tiek natūralios, tiek ir specialios arba dirbtinės kalbos. Taigi kalbos elementai ga-

¹ F. Engelsas, Gamtos dialektika, Vilnius, 1960, p. 124.

² L. Wittgenstein, Schriften, Frankfurt am Main, 1960, S. 26.

³ R. Carnap, Erkenntnis, Leipzig, 1930, Bd. 1, Hf. 1, S. 25.

⁴ L. Wittgenstein, Schriften, S. 64.

li būti ne tik tariami ar rašomi žodžiai, bet ir gestai, mimikos, daiktų paveikslai bei simboliai, matematinės, loginės ir kitos abstrakčios formulės ir t. t.

Kalbų sistemoje ypatingą vietą užima dirbtinės, simbolinės kalbos, turinčios didelę reikšmę šių dienų moksle. Šių kalbų pagrindu formalizuojamos įvairių sričių mokslinės teorijos turi griežtą loginę struktūrą, kuri įgalina greitai ir tiksliai spręsti formalizuotos teorijos problemas. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad grynai simbolinės kalbos su natūralia kalba neturi jokio ryšio, tačiau įvairių kalbų santykio analizė šitokį požiūrį sugriauna. Negalima pamiršti, kad kiekvienai kalbai, jeigu ji imama kaip pažinimo objektas, išaiškinti reikalinga kita kalba. Šių kalbų santykį paaiškinsime, remdamiesi R. Karnapo mintimis. Minimas filosofas rašo, kad, tirdami tiek natūraliąsias, istoriškai susidariusias kalbas, tiek dirbtines kalbines sistemas, objekto kalba vadinsime tą kalbą, kuri imama tyrimo objektu, tuo tarpu tą kalbą, kuria naudojames, kalbėdami apie objekto kalbą, vadinsime metakalba⁵. Šis kalbų suskirstymas į objekto kalbas ir metakalbas, taip pat tų kalbų santykio analizė padėjo išspręsti kai kurias gana supainiotas kalbos ir filosofijos problemas.

Viena dirbtinė kalba gali būti panaudota kaip metakalba kitai dirbtinei kalbai paaiškinti, tačiau objekto kalbos ir metakalbos santykių grandinėje natūralioji kalba užima ypatingą vietą. Dirbtinės kalbos galų gale suprantamos per natūraliąją, šnekamąją kalbą⁶. Natūrali kalba yra betarpiškai susijusi su sąvokiniu mąstymu, tuo tarpu dirbtinės kalbos ryšys su juo nustatomas, tik tarpininkaujant natūraliajai kalbai.

Natūralioji kalba, kaip ir kiekviena kita kalba, yra ženklų sistema. Ženklas — tai išorinis reiškinys, koks nors materialus objektas. Jo esmė yra ta, kad jis atstovauja kažkam kitam, skirtingam nuo savęs. Ženklas visada ką nors pažymi, yra kieno nors ženklas.

Kalbėdami apie ženklą, būtinai turime skirti dvi jo prasmes: sąvokinę ir operatyvinę. Pirmoji — sąvokinė — sieja ženklą su objektyviaja tikrove, antroji — operatyvinė — rodo, kaip su tuo ženklu reikia elgtis. Paprastai (tai ypač ryšku natūraliojoje kalboje) sąvokinė ženklo prasmė yra neatskiriama susijusi su operatyvine. Žinodami, ką ženklas reiškia, tuo pačiu žinome ir kaip juo naudotis.

Taigi natūraliosios kalbos žodis, teisingiau sakant, materialus žodžio apvalkalas, taip pat yra ženklas. Tačiau šis ženklas turi savo specifinių ypatybių. Tas ženklas tiesiogiai pažymi mintį apie tikrovės objektą, apie tikrovės objektų santykį ir pan. Paprastai dirbtinės kalbos ženklas tą patį atlieka per natūraliosios kalbos žodį. Todėl dirbtinės kalbos elementus būtų galima vadinti ženklų ženklais. Kai kuriose dirbtinėse kalbose (kai kurių fizikos teorijų, matematinių skaičiavimų, kibernetikos ir t. t. kalboje) į pirmą vietą keliama, akcentuojama operatyvinė ženklo pusė, abstrahuojantis nuo jo sąvokinės prasmės. Atrodo, kad neopozityvizmas suabsoliutina šią operatyvinę ženklo pusę, abstrahuodamas nuo sąvokinės ir ignoruodamas ją. Žinoma, būtų neteisinga ginčyti operatyvinę ženklų reikšmę bei tų ženklų operacijų dėka gautus teigiamus rezultatus kai kuriose mokslo srityse. Tačiau kaip tik dėl operatyvinės ženklo prasmės absoliutaus atskyrimo nuo sąvokinės kalba, kaip aiškina neopozityvistai, netenka objektyviosios tikrovės atspindimojo pobūdžio ir traktuojama kaip paprasčiausias konvencijos dalykas.

Kalbos konvenciškumo problemą išaiškinti galima, tik remiantis dialektine šio klausimo analize. Tam tikro konvenciškumo esama jau na-

⁵ R. Carnap, Einführung in die Symbolische Logik, Wien, 1954, S. 70.

⁶ G. Klaus, Semiotik und Erkenntnistheorie, Berlin, 1963, S. 26.

tūraliojoje kalboje. Tarp žodžio ženklinės formos ir to, ką tas ženklas pažymi, nėra natūralaus ir būtino ryšio. Tas pats daiktas gali būti vadinamas skirtingais vardais. Tai ypač ryškiai rodo įvairių skirtingų kalbinių sistemų buvimas. Pagaliau tai rodo ir tas faktas, kad vienas žodis gali turėti keltas skirtingas reikšmes. Ir vis dėlto natūraliosios kalbos žodžio negalima laikyti grynai konvencijos dalyku. Paprastai natūraliosios kalbos žodis turi ilgą istoriją. Žodis atsiranda tam tikroje kalbos sistemoje, kurios žodžių darybos dėsniai turi gilią praeitį. Todėl net materialusis natūraliosios kalbos žodžio apvalkalas, daikto pavadinimas nėra vien konvencinis ženklas, o yra istoriškai motyvuotas ir susijęs su savo pirmtakais. Tokį žodžio ryšį su kitais tos pačios kalbinės sistemos žodžiais apsprendžia jo reikšmė, kuri jokių būdu nėra tik konvencijos išdava.

Konvenciškumas būdingas daugiau specialioms mokslinėms bei dirbtinėms kalboms. Faktiškai visos mokslinės definicijos, ypač nominalinės definicijos, tam tikra prasme yra dirbtinės ir grindžiamos konvencija. Tačiau, kita vertus, mokslininkas, kurdamas specialią mokslinę kalbą, remiasi natūraliąja kalba. Ir tik tolesnės abstrakcijos padaro tai, kad specialių kalbų žodžių reikšmės pradeda tolti nuo natūraliosios kalbos. Nutilimas gali būti toks didelis, kad tik kalbinio ženklo kilmės istorijos analizė tepadės nustatyti to ženklo ryšį su natūraliąja kalba. Taigi specialių bei dirbtinių kalbų ryšiai su natūraliąja kalba ne visada yra paprasti. Geriausias būdas šiems ryšiams atskleisti yra įvairių kalbų tarpusavio santykių tyrinėjimas. Čia pakaktų nurodyti, kad sintaksinė logikos struktūra laikoma grynai konvencine (ta prasme, kad formalizuotas loginis išskaičiavimas remiasi taisyklėmis, kurios pačios nereikalauja jokio įrodymo). Ir vis dėlto tolesni loginiai-lingvistiniai tyrinėjimai parodė, kad loginio išskaičiavimo taisyklės nustoja atrodžiusios grynai konvencinės, kai tik atsižvelgiama į šio išskaičiavimo „interpretacijos“ ryšį su istoriškai apibrėžtomis kalbomis — su deducinių mokslų kalbomis bei natūraliąja kalba. Dirbtinių kalbų sąlyginumas dar labiau išryškėja, aiškinant ir taikant praktikoje tų kalbų rezultatus. Pavyzdžiui, kibernetikoje mašinos operuoja tik ženklais, tačiau galutinis rezultatas susiejamas su sąvokine ženklų sistema, ir tik joje šis rezultatas yra suprantamas. Taigi, pripažinus būtiną specialių mokslų formalizuotų kalbų (nors jos ir remiasi konvenciniais principais) ryšį su natūraliąja kalba, reikės taip pat pripažinti, kad kalbų konvenciškumo absoliutinimas netenka pagrindo. Mokymas, kad griežtai mokslinės kalbos yra susijusios su natūraliąja kalba, padeda atskleisti objektyvų kalbinių ženklų turinį ir parodyti kalbos reikšmę objektyvios tikrovės pažinimui. Tam reikalui svarbiausia yra parodyti žodžio ryšį su sąvoka.

* * *

Žodis, be savo garsinio apvalkalo, be ženklinės formos, turi ir sąvokinę pusę — reikšmę. Abu šie žodžio komponentai yra dialektiškai susiję. Atskirti juos galima tik loginės analizės ir abstrakcijos būdu. Be tam tikros formos nėra reikšmės, o bereikšmis garsų junginys dar nėra žodis. Svetimoje kalboje, nežinant žodžio reikšmės, sunku atskirti taisyklingai sudarytą žodį nuo atsitiktinio garsų junginio. Tų dviejų reiškinių — žodžio ženklinės formos ir žodžio reikšmės — vidinį ryšį apsprendžia organiškas mąstymo ir kalbos vieningumas. Kaip jau buvo sakyta, žmogaus mąstymas vystosi socialinio bendravimo sąlygomis, kuriose kalbos garsai iš karto atsiranda kaip įsisąmoninti ženklai, kaip ženklai, turintieji reikš-

mę. Taigi žodžiu vadiname natūralios kalbos elementą, susidedantį iš gramatiškai įforminto garsų komplekso ir turintį santykinai savarankišką reikšmę, kurios dėka jis yra vienodai suprantamas visų ta kalba kalbančių žmonių.

Semantinė kalbos analizė nagrinėja žodžių, sakinių ir jų reikšmių santykius. Šitaip semantikos objektą apibūdina ir neopozityvistai.

Tačiau tai, kaip neopozityvizmas supranta reikšmę, rodo, kad ši filosofija yra nesuderinama su materializmu. Neopozityvistinis aiškinimas, kad vieno žodžio reikšmė tik definicijos būdu priskiriama kitam, žodžio reikšmės genezės problemos neišsprendžia. Sprendžiant šią problemą, svarbu žinoti, ką atitinka pirmosios reikšmės: objektyviąją tikrovę, ar atskiro žmogaus sąmonės reiškinius. Pagal neopozityvizmą, pirmųjų reikšmių pagrindas yra ne objektyvi realybė, o betarpiški individo pergyvenimai, kuriuos atitinka elementarūs bei protokoliniai sakiniai. Tiems sakiniams būdingi tokie žodžiai, kaip „čia“, „dabar“ ir t. t., kurie ir su sieja juos su betarpiška situacija, su betarpiškais pergyvenimais. Tokiuose sakiniuose esąs nebūtinai teorinis turinys. Jie ir sudarą visų mokslų pagrindą.

Tokiuose samprotavimuose, kad betarpiški pergyvenimai sudaro mokslo pagrindą, ryškiai atsiskleidžia subjektyvusis idealizmas, kuris, kaip nurodė V. Leninas, kritikuodamas empiriokritikus, išplaukia tiesiai iš Berklio filosofijos. G. Klausas nuomone, čia faktiškai ir slypi šaknys to, kad visi neopozityvistų mėginimai duoti tikslų metodą tokiems pirminiams sakiniams surasti baigėsi nesėkme⁷. Visi tokie pirminiai sakiniai yra sudaryti iš žodžių, o kiekvienas žodis jau apibendrina, nes „kalboje yra tik bendrybė“⁸. Dėl šito apibendrinimo kiekvienas sakiny s sąmoningai ar nesąmoningai siejamas su daugeliu kitų. Tai paneigia pagrindinį neopozityvizmo teiginį apie pirminius sakinius, kuriuose nėra teorinio apibendrinimo.

Marksistinėje literatūroje žodžio reikšmė siejama su žinomo daikto, reiškinių arba santykio atspindžiu sąmonėje⁹. Atitinkamos kalbos žodžio reikšmė — tai tą kalbą vartojančiųjų mintis apie tuo žodžiu išreiškiamą objektą. Garsinė žodžio forma to atspindžio atžvilgiu yra materialus apvalkalas, reikalingas, ne tik reikšmę išreiškiant ir perduodant ją kitiems, bet ir ją formuojant bei keičiant.

Žodžio reikšmė yra sudėtinga ir savo struktūra, ir funkcijomis. Ji priklauso nuo žodžio vietos kalbos sistemoje, nuo jo santykio su kitais žodžiais, nuo gramatinių formų ir t. t.

Pirmiausia žodyje skiriame leksinę ir gramatinę reikšmes. Leksinė žodžio reikšmė rodo, apie kokį tikrovės reiškinį, daiktą, veiksmą, savybę ir t. t. kalbama. Ta reikšmė išlieka visose gramatinėse žodžio formose ir padeda išlaikyti mintyje objekto tapatumą nepriklausomai nuo to, kaip juo žymimas reiškinys santykiauja su kitais objektais. Tuo tarpu gramatinėje žodžio reikšmėje atsispindi įvairūs tuo žodžiu išreiškiamos reiškinio santykiai su kitais reiškiniais.

Leksinė ir gramatinė žodžio reikšmės yra neatskiriamai susijusios ir sudaro bendrąją žodžio reikšmę. Žodis (net tais atvejais, kai jis imamas atskirai, be sąryšio su kitais žodžiais) visada yra gramatiškai įformintas ir turi leksinę reikšmę. Sakydami žodį „stalas“, mes turime galvoje visus galimus to žodžio vartojimo atvejus, visus jo formų pasikei-

⁷ G. Klaus, *Semiotik und Erkenntnistheorie*, S. 81.

⁸ V. J. Leninas, *Raštai*, t. 38, Vilnius, 1960, p. 262.

⁹ A. И. Смирницкий, *Значение слова*. — «Вопросы языкознания», 1955, № 2; П. С. Попов, *Значение слова и понятие*. — «Вопросы языкознания», 1966, № 6.

timus. Šiuo požiūriu žodžiai „stalas“, „stalai“, „stalu“ ir t. t. logine prasme bus nagrinėjami kaip vienas žodis, vartojamas įvairiomis formomis.

Bendrąją žodžio reikšmę atitinka sąvoka, t. y. mintis, kurioje atsispindi bendrieji ir esminiai tikrovės objektų požymiai. Čia reikėtų nurodyti, kad sąvoką išreiškia tik visas žodis, o ne atskiros žodžio dalys. Žodžio „žmogus“ šaknis „žmog-“ dar neišreiškia sąvokos. Ši dalis tik rodo, kad žodis, turintis tokią šaknį, atitinkamai siejasi su žmogaus sąvoką išreiškiančio žodžio bendrąja reikšme.

Mokymas, kad žodžio reikšmę sudaro sąvoka, padeda suprasti kalbinių sistemų ryšį su objektyvia tikrove, parodyti, kad kalba gali užfiksuoti ir perduoti žmonių žinias apie tą tikrovę. Kalbiniai ženklai su tikrove siejami ne betarpiškai, o per mąstymą. Jie pažymi tai, kas mąstymo yra apibendrinta ir užfiksuota. Pirminių sąvokų susidarymui pagrindinę medžiagą duoda betarpiškas objektyvios tikrovės pažinimas per pojūčius, kuriuose subjektyvia forma atsispindi objektyvi tikrovė. Praktikos patikrinti pojūčių duomenys duoda tikrų žinių apie tikrovę. „Žmogus negalėtų biologškai prisitaikyti prie aplinkos, jeigu jo pojūčiai neduotų jam *objektyviai teisingo* supratimo apie ją.“¹⁰ Pagaliau visuomeninės praktikos kriterijus garantuoja ir visų kitų, išvestinių sąvokų turinio objektyvumą. Todėl įrodžius, kad žodžio reikšmę atitinka sąvoką, reikia pripažinti, kad žodžio reikšmės turinys taip pat yra objektyvus, t. y. pripažinti, kad žodžiais galima išreikšti objektyvias žinias apie tikrovę. Juo labiau, kad kalbinės išraiškos priemonės yra viena su kita susijusios, viena nuo kitos priklauso. Įvairiai grupuojamos kalbinės formos gali išreikšti įvairiausių minčių niuansus, aprėpti visą dvasinę ir materialinę žmonių veiklą.

Sąvokos ir žodžio reikšmės atitikimą rodo keletas momentų. Visų pirma, yra žinoma, kad sąvokos, kaip ir visos loginės formos, turi bendražmogišką pobūdį. Loginėse formose tikrovė atsispindi nepriklausomai nuo nacionalinio bei rasinio žmonių susiskirstymo. Savaimė kyla klausimas, kaip gali skirtingos nacionalinės kalbos perduoti bendražmogiškąjį mąstymo pobūdį. Išspręsti šį klausimą galima, tik laikantis požiūrio, kad visų žodžių reikšmių pagrindą sudaro sąvokos.

Įvairiose nacionalinėse kalbose žodžiai turi skirtingą jutiminę formą, jie paklūsta įvairiems vidiniams kalbos vystymosi dėsniams ir savo ruožtu daro įtaką sąvokų formavimosi procesui. Dėl to dažnai mąstymo turinys užfiksuojamas daugiau ar mažiau skirtingai. Ignoruoti nacionalinių kalbų specifiką būtų klaidinga. Kartu negalima pamiršti, kad kiekvienos kalbos žodžiuose per sąvokas atsispindi objektyvi tikrovė. Bet kurios kalbos žodžiuose fiksuojama tai, kas yra objektyviai bendra, objektyviai esminga. Todėl sąvokų sudėtį, kuria operuoja mūsų mąstymas, apsprendžia ne nacionaliniai įvairių kalbų ypatumai, bet objektyvios tikrovės struktūra bei atitinkamas intelektualinis visuomenės išsivystymas.

Žodžio, jo reikšmės ir sąvokos ryšį rodo ir loginių bei gramatinių formų giminingumas. Dviejų kalbų žodyne kalbininkas operuoja žodžių reikšmėmis, ir dviejų skirtingų kalbų žodžių sugretinimas visada atitinka tam tikrą loginį sąvokų santykį. Vokiečių-lietuvių kalbos žodyne randame tokius sugretinimus: Ziege f(-, -n) — ožka, Sonne f(-, -n) — saulė ir t. t. Nurodytų žodžių sąvokos sutampa ir savo turiniu, ir apimtimi. Vadinas, tos žodžių poros išreiškia tapatingas sąvokas. Tačiau ne visada atitinkamais skirtingų kalbų žodžiais išreiškiamų sąvokų apimtys sutampa. Pavyzdžiui, vokiečių kalbos žodis „Baum“ į lietuvių kalbą ver-

¹⁰ V. I. Leninas, Raštai, t. 14, Vilnius, 1952, p. 164.

čiamas kaip medis. Tačiau „medis“ lietuvių kalboje reiškia ir medį-augalą (šiuo atveju „Baum“ ir „medis-augalas“ išreikš tapatingas sąvokas) ir medį kaip „medžiagą“. „Medis-medžiaga“ atitinka vokiečių kalboje žodį „Holz“, kuris lietuvių kalboje atitinka ir žodį „malkos“. Taigi žodžiais „Holz“ ir „medis“ išreiškiamos susikryžiuojančios sąvokos.

Žodžio reikšmės ir sąvokos vieningumą rodo ir tai, kad abu šie mūsų sąmonės komponentai priklauso nuo istorinių vystymosi sąlygų. Žmonių praktinės veiklos įvairumas bei dvasinės kultūros skirtingumas sąlygoja sąvokų platumą, turtingumą bei gilumą, o tai savo ruožtu atitinkamai keičia ir žodžio reikšmę.

Sąvokos ir žodžio reikšmės vieningumas ir jų tarpusavio priklausomybė duoda pagrindo daugeliui šios problemos tyrinėtojų žodžio reikšmę sutapatinti su sąvoka. Lenkų logikas K. Aidukevičius šiuo klausimu rašo: „Vardo reikšmė vadinasi sąvoka“¹¹. Jis aiškina, kad „arklio“ sąvoka — tai tas pat, kas žodžio „arklys“ reikšmė, „trikampio“ sąvoka — tai žodžio „trikampis“ reikšmė ir t. t. Atitinkamo žodžio vartojimas pagal jo reikšmę visada remiasi tą vardą atitinkančia sąvoka. Panašiai žodžio reikšmės ir sąvokos santykį aiškina ir G. Klausas, A. Šafas bei kiti. A. Šafas aiškina, kad abu šie žodžiai („reikšmė“ ir „sąvoka“) žymi tą patį, tačiau jie vartojami skirtinga prasme. Žodžio reikšmės terminas vartojamas, kalbant apie tos reikšmės santykį su kalbiniu ženklu, o sąvokos terminas — kalbant apie žodžio santykį su atspindimu objektu¹².

Kiti žodžio reikšmės ir sąvokos santykio problemos aiškintojai mano, kad žodžio reikšmės ir sąvokos vieningumas dar nereiškia jų tapatumo. V. Vinogradovas nurodo, kad žodžio reikšmę apsprendžia ne tik jos atitikimas tuo žodžiu išreiškiamą sąvoką. Šio mokslininko nuomone, žodžio reikšmė „priklauso nuo tos kalbos dalies, kuriai priklauso žodis, ypatybių, nuo gramatinės kategorijos, nuo visuomenėje pripažintų ir nusistovėjusių jo vartojimo kontekstų, nuo konkrečių jo leksinių ryšių su kitais žodžiais, kuriuos sąlygoja tai kalbai būdingi žodžių reikšmių jungimo dėsniai, nuo šio žodžio semantinio santykio su kitais sinonimais ir apskritai su artimais pagal reikšmę ir atspalvius žodžiais, nuo žodžio ekspresyviojo ir stilistinio atspalvių“¹³. V. Vinogradovo ir jo bendraminčių požiūriu, žodžio reikšmė tam tikra prasme yra turtingesnė, negu sąvokos turinys. Šios krypties atstovai labiau pabrėžia idiominius žodžio reikšmės bruožus, kuriuos apsprendžia kiekvienos nacionalinės kalbos sistema, leksinė ir gramatinė tos kalbos sandara, ir ekspresyvius, emocinius momentus, kurie į žodžio reikšmę įjungiami tik tada, kai žodis betarpiškai siejamas su konkrečiu išgyvenimu. Šie pastarieji žodžio reikšmės elementai, atrodo, turėtų labiausiai išryškėti, analizuojant kalbą pragmatiniu aspektu. Čia pakaktų pažymėti, kad ir tie galimi įvairūs kiti komponentai, kurie žodžiui suteikia savitą atspalvį, į žodį galėtų būti įjungiami tik tais atvejais, kai jie yra susiję su mintimi. E. Grodzinskis tokius komponentus sieja su žodžio reiškiamąja funkcija, bet nuo minties jų taip pat neatitraukia. Jis rašo, kad „žodžiai *pažymi* mintis apie objektus ir nieko daugiau, o *išreiškia* ne tik mintis apie objektus, bet taip pat ir vaizdinius, jausmus bei valios aktus, tačiau visada da-

¹¹ K. Ajdukiewicz, Zarays logiki, Warszawa, 1958, s. 15.

¹² A. Schaff, Die Bedeutung der „Bedeutung“. In: „Deutsche Zeitschrift für Philosophie“, 1961, Nr. 5—6.

¹³ B. V. Виноградов, Основные типы лексических значений слова.— «Вопросы языкознания», 1953, № 5, стр. 6.

lyvaujant minčiai...“¹⁴ Vadinasi, nors minėtų autorių teorijos apie sąvokos ir žodžio reikšmės santykį ne visai sutampa, bet visi tie autoriai pripažįsta, kad į sąvoką galima žiūrėti kaip į bendrą žodžio reikšmę.

Sąvoka yra loginė ir gnoseologinė kategorija. Jos pažintinę reikšmę apsprendžia tai, kad ji yra istoriškai susiklosčiusio žmogiškojo žinojimo elementas. Kiekvienos sąvokos ribas apsprendžia loginės sąvokos apimtis ir turinys. Jis rodo, kiek toje srityje, kuriai priklauso sąvoka, yra pažįstamas objektas. Sąvoką susiejant su žodžio reikšme, pastaroji įgauna objektyvų pobūdį. Šia prasme žodis kaip materialaus jo apvalkalo ir reikšmės vienovė negali būti laikomas tik ženklu.

Bendravimo ir pažinimo procese aktyvus vaidmuo priklauso žodžio reikšmei, o ne materialiam jo apvalkalui. Naudojantis gerai mokama kalba, įprastinių žodžių prasmė suvokiama beveik automatiškai, ir tų žodžių fonemos lieka antroje vietoje lyg nepastebimos. Pagaliau ir naujų žodžių kūrimą apsprendžia naujų sąvokų atsiradimas. Tačiau žodžių fonemų pasyvumas yra sąlyginis. Žodžio forma antroje vietoje lieka tik tol, kol ji taisyklinga, kol ji suprantamai išreiškia mintį. Pažeidus ją, ji iš karto atgauna savo funkciją, nes netaisyklingai išreikštą mintį yra sunku suprasti arba ir visai negalima jos suprasti.

Žodžio fonema nenustoja reikšmės ir vardinant naujas sąvokas. Naujai sąvokai pažymėti paprastai vartojamas jau turimas žodis arba iš jo išvestas jam giminingas žodis. Ir tokio žodžio parinkimas dažniausiai nėra atsitiktinis. Paprastai žodžio parinkimą apsprendžia bendri naujos ir jau seniau vartotos sąvokos požymiai. Naujoji sąvoka nuo senosios skiriasi tuo, kad bendri jų požymiai yra joms nelygiareikšmiai. Esminiai vienos sąvokos požymiai kitoje sąvokoje tampa antraeiliais, turinčiais reikšmę, tik nagrinėjant genetinę naujo žodžio pusę. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje žodis „plunksna“ gali būti suprantamas kaip paukščio plunksna ir kaip rašomoji plunksna. Rašomoji plunksna savo vardą gavo iš paukščio plunksnos, nes paukščio plunksna naudotasi rašymui. Panašiai popieriaus lapas savo vardą gavo iš augalo lapo, banginis — iš bangos ir t. t.

Bendras požymis, kuriuo remiantis naujai sąvokai duodamas jau turimas arba jam giminingas vardas, susieja naujo ir seno žodžių reikšmes. Dalis senojo žodžio turinio padeda formuoti naują sąvoką ir tampa vidine ją reiškiančio žodžio forma, kuri atitinka ankstesnę žodžio reikšmę. Tai paaiškinama šitaip. Apibūdinant daiktą, vienas arba keli to daikto požymiai išskiriami kaip esminiai, kaip tą daiktą atstovaujantys. Paprastai išskiriami tokie požymiai, kurie yra svarbūs praktiniame gyvenime ir dėl to lengviau įsimenami bei lengviau visų suprantami. Analogiškas požymis kitame, naujai sutiktame, daikte iš karto primena pirmąjį daiktą, ir jo vardas automatiškai priskiriamas antrajam. Tokia vardinimo „technika“ ypač būdinga vaikams ir necivilizuotiems žmonėms. Kultūros tyrinėtojai nurodo daug faktų, rodančių, kad necivilizuotų tautų žmonės jiems nežinomus daiktus vadino jau turimais vardais, remdamiesi tų daiktų paskirtimi, fiksuodami bendrus jiems žinomų ir nežinomų daiktų požymius. Visi kiti individualūs nežinomojo daikto požymiai jų neįaudindavo, ir jie nekreipdavo į juos dėmesio. Brazilijos pirmykščių tautų tyrinėtoją K. Šteineną labai stebino, kaip greitai tie žmonės susiedavo jiems nežinomus daiktus su žinomais, tuojau pat pavadindami juos žinomų daiktų vardais. Jie nusikirpdavo plaukus aštriais sraigių arba tam tikros žuvies dantimis, ir tyrinėtojo žirkles, kuriomis, kaip jie matė, galima labai lygiai nusikirpti plaukus, jie pavadino žuvies dantimis. Veid-

¹⁴ E. Grodziński, *Znaczenie słowa w języku naturalnym*, Warszawa, 1964, str. 12.

rodį jie pavadino vandeniu. „Parodyk vandenį“,— šaukdavo jie, kai norėdavo pasižiūrėti į veidrodį¹⁵. Vaikai taip pat panašiai išskiria ir fiksuoja bendrą, jiems jau žinomą požymį. Mažas, dar neprityęs pilietis, sakydamas „Sis česnakas kvepia dešra“ arba motinos kailinę apyaklę pavadindamas „katyte“, tuo pačiu pasako, kad jis jau yra valgęs dešrą ir matęs katę. Tolesnis patyrimas tokius neesminius sugretinimus ištaiso. Praktiškai veikdami, žmonės atkreipia dėmesį į vis naujus ir naujus daiktus, jų požymius, kuriuos užfiksuodama žodžio reikšmė plateja, gilėja ir tiksliau atskleidžia objektyvią tikrovę. Šitame žinių kaupimo procese anksčiau daiktui atstovavęs požymis tampa antraeilis, neesminis, o dažnai ir visai nepastebimas. Jo reikšmė išskyla vėl, tik tiriant daikto vardo kilmę, kai jis pasireiškia kaip vidinė žodžio forma.

Mokymas apie vidinę formą padeda suprasti žodžio darybos sąlygotumą bei perimamumą. Tos formos analizė paaiškina ankstesnes žodžio reikšmes, padeda suprasti istorinį žodžio formavimosi procesą ir rodo žodžio materialaus apvalkalo ryšį su jo reikšme įvairiose kalbos išsivystymo pakopose.

Naujas sąvokas analogiškai vardina ir tie žmonės, kurių mąstymas yra pasiekęs aukštą išsivystymo lygį. Tai rodo ir mokslinės kalbos. Specialūs mokslinės kalbos terminai sudaromi, panaudojant natūraliosios kalbos žodžius ir suteikiant jiems griežtą loginę bei pažintinę reikšmę. Kurios nors mokslo šakos vystymasis pagimdo naują sąvoką, kuriai pažymėti ieškoma termino. Tokiu terminu paprastai imamas natūraliosios šnekamosios kalbos žodis, kurio reikšmė definicijos būdu pagal reikalą praplečiama arba susiaurinama. Taip natūraliosios kalbos žodžiai „masė“, „laikas“, „jėga“ ir t. t. specialiose mokslo šakose tampa griežtais terminais. Natūraliojoje kalboje žodis „masė“ priklausomai nuo konteksto gali reikšti visai skirtingus dalykus. Klasikinėje mechanikoje šis žodis jau reiškia tam tikrą griežtą sąvoką, o specialiojoje reliatyvumo teorijoje šis žodis jau reikš vėl kitą, tačiau taip pat logiškai griežtą sąvoką, kitaip sakant, natūraliosios kalbos žodžių žymimos sąvokos santykis su specialiosios kalbos sąvoka yra dialektinio neigimo santykis. Naujoji sąvoka paneigia pirmykštę, pakelia ją į aukštesnę pakopą ir pritaiko specialiam atvejui. Tai dar kartą parodo, kad ir moksliniai terminai, kaip jau buvo sakyta, nėra vien konvencijos išdava. Juose savitai atsispindi pažinimo kelias nuo pirmos eilės santykinių tiesų prie antros, nuo antros — prie trečios ir t. t.

Iš to, kas pasakyta, seka išvada, kad, sudarant naują sąvoką, žodis aktyviai dalyvauja ir savo reikšme, ir ženklinimo funkcija. Tačiau žodžio ir sąvokos santykis, sudarant ir paženklinant naują sąvoką, yra dialektinis. Sudarant sąvoką, žodis yra būtinas. Kita vertus, žodyje realizuojama tai, kas mintyje jau buvo apibendrinta ir susieta į darnią vienovę. Tačiau mintyje užfiksuota vienovė turi objektyvų pobūdį, nes sąvokose atsispindi objektyvios tikrovės daiktai, tų daiktų ryšiai ir santykiai. Žodis tą objektyvią bendrybę užfiksuoja ir suteikia jai jutimiškai suvokiamą formą. Kiekvienas žodis, kaip jau sakėme, apibendrina: „Kas *tai*? Aš. Visi žmonės aš... Tai yra *bendrybė* etc. etc. „Sis“?? Kiekvienas yra „Sis““¹⁶. Ir vis dėlto apibendrinantis žodžio vaidmuo yra išvestinis, o ne pirminis. Tam tikra prasme pats žodis atsiranda kaip sąvokos formavimo produktas. Garsų junginys tampa žodžiu tik tada, kai sąvokos turinys įgauna žodžio formą ir tampa žodžio reikšme.

Taigi žodis yra ne tik sąvokos išreiškimo ir minties turinio išlaikymo, bet ir sąvokų sudarymo priemonė. Minties formavimo procesas vi-

¹⁵ K. V. Steinen, Su Brazilijos indėnais, Kaunas, 1937, p. 48.

¹⁶ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 262.

sada siejasi su išreiškimu. Atsirasdama sąvoka yra išreiškiama, o įgydama vardą — atsiranda. Tais atvejais, kai žodis tiksliai sąvokos neišreiškia arba netiksliai ją išreiškia, jaučiamas kalbos netobulumas, kuris trukdo minties darbą. Tokiai sąvokai išreikšti ieškoma naujo, tikslesnio žodžio, o kol jo dar nėra, sąvoka išreiškiama keliais žodžiais, kurių reikšmių sandauga parodo atspindimą objektą. Vadinasi, laiko požiūriu ir sąvoka, ir žodis, kaip ir apskritai mąstymas ir kalba, yra vienalaikiai ir vystosi glaudžiai susiję, tačiau, nustatant formos priklausomybę nuo turinio, reiškinio nuo esmės, iškyla loginio primato klausimas. Šis klausimas aiškinamas šitaip. Mąstymo ir kalbos santykis yra vidinis, o išorėje jis pasireiškia tuo, kad mąstymo turinys išreiškiamas kalba. Todėl bendru filosofiniu aspektu kalba gali būti nagrinėjama kaip mąstymo forma, kuri, aišku, turi būti skiriama nuo loginių formų. Nagrinėjant mąstymą ir kalbą kaip turinį ir formą, loginis primatas turėtų būti atiduodamas mąstymui.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1966 m. gegužės mėn.

ЗНАК И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В СЛОВЕ

К. РИЦКЕВИЧЮТЕ

Резюме

Вопрос соотношения знака и его значения автор статьи решает на основе марксистской теории отражения, ограничиваясь анализом слова и его значения в натуральных языках. Искусственные языки рассматриваются лишь постольку, поскольку они помогают выявлять значение натуральных языков в научном познании.

В статье на основе анализа диалектического единства звуковой формы и значения слова особенно подчеркивается сложность структуры и функций значения слова. Сопоставлением соответствующих слов в различных национальных языках подтверждается учение о том, что основой значения слова является понятие, и делается противоположный неопозитивистскому вывод, что посредством языковых знаков человечество способно выражать знания об объективном мире.